

Зорица Н. Младеновић¹

Универзитет у Београду – Филолошки факултет

Одсек за општу књижевност и теорију књижевности, докторанд

ВИДОВДАНСКО НАСЛЕЂЕ У ДРУГОЈ КЊИЗИ СЕОБА

У овом раду показале се трагови „Видовданских песама” из 1919. године у *Другој књизи Сеоба*, објављеној 1962. године, писаној у егзилу након што је писац искусио два светска рата, бездомље и личну егзистенцијалну кризу. Према су у питању временски, тематски и жанровски неспојиви делови опуса Милоша Црњанског, циклус „Видовданских песама” видљив је у *Другој књизи Сеоба* кроз однос аутора према миту и традицији али и специфичној поетици, која у мањој или већој мери, прати целокупно стваралаштво Црњанског. Циљ рада је да укаже на лексичке паралеле и смисаоне целине које повезују песме овог песничког циклуса из *Лирике Итаке* с кључним мотивима у роману *Друга књига Сеоба*.

Кључне речи: Видовданске песме, Друга књига Сеоба, мит, традиција.

Повезаност између „Видовданских песама” и *Друге књиге Сеоба*, присутна је на више равни и препознаје се како у тематско-мотивским паралелама, тако и у сфери језика и дискурса, јер Црњанскова синтакса, како Ј. Делић примећује, „не гради само ритам, већ (...) и смисао (Делић 2013: 28). На почетку морамо напоменути да се одраз „Видовданских песама” у *Другој књизи Сеоба* не може тумачити као просто транспоноване мотива или скуп језичких подударности, него се мора имати на уму флуидност мотива у целокупном опусу Црњанског и функција његовог специфичног исказа у тексту. „Црњански (је) јединствена књижевна појава јер поседује велику културолошку разуђеност која није својствена другим великим писцима који су се држали препознатљивог тематског оквира” (Ломпар 2019: 477). Моћ да уплови у различита културолошка

¹ zoricab@web.de

пространства и да их прикаже као своја, отежава нам да сазнамо која је, од многобројних ванвременских идеја Милоша Црњанског, она почетна клица која му није давала мира и која је проналазила пут у разним (не) временима да допре до њега а затим и до читаоца? Која га је мисао водила кроз литерарно стваралаштво и колико је она различита од других мисли које су управљале његовим животом? У покушају да се одговори на постављена питања, у овом раду се поставља теза о улози специфичног односа с традицијом и перспективе коју револуционарни песник, а затим и писац, имао према националном идентитету и културном наслеђу. Прецизан одговор, ако је и могућ, не може бити једноставан и подразумева судар суматраистичке ратне импресије и трансценденталне промисли о сеобама. За потребе овог рада, задржаћемо се на експресионистичком виђењу културног и историјског наслеђа српског национала који је сажет у револту и болу „Видовданских песама” и њиховој рефлексiji у *Другој књизи Сеоба*.

Пре него што их је објединио и дао им име, Милош Црњански је „Видовданске песме” објављивао током 1917. и 1918. године у загребачким књижевним часописима *Савременик* и *Књижевни југ*, показујући јасан антиратни став док је трајао Први светски рат у коме је и сам био позван да учествује. Песме се зато уклапају у почетке авангарде са становишта књижевне историје и по свом бунтовном садржају одговарају њеном програму. Полемике које изазивају у Београду и Загребу мање су усмерене ка новом песничком програму који се у тим годинама ствара, а више су идеолошко-историјске природе. У њима је наглашен револт ка интерпретацији српске традиције, где наслеђени косовски мит стоји у контрапункту са страдањем савременика. Црњански ће их након рата уврстити у збирку *Лирика Итаке* тако што „Видовданским песама” започиње збирку. „У песамама је Србија као мало острво Итака, а не као средњовековна империја нити као утопијско Косово српске поезије тога доба. Утопијском Косову српске поезије Првог светског рата Црњански је супротставио антиутопијску Итаку и своју авангардну итачку поезију” (Петров 2013: 155). Више него песме у циклусима „Нове сенке” и „Стихови улица”, оне носе идеју о сломену свих традиционалних вредности и осећању трагичне повезаности пре свега младе генерације без обзира на страну у којој су појединачно у рату учествовали. Слом традиционалних вредности доминира *Другом књигом Сеоба*, односно, „свест о редукцији историјске егзистенције једног народа на бесциљно и невољно ратовање за другога, сеобе крви, представља тамни лајтмотив од „Видовданских песама” до позних Хиперборејаца” (Хамовић 2013: 102).

„Видовданске песме” су груба песничка игра с традицијом која Црњанског као ствараоца дубоко прожима. Непосредну ратну стварност, страдање младобосанаца и видовданску жртву Гаврила Принципа

он симболички спаја с Видовданом из 1389. године. Иако су опевале Видовдан који се није десио и никада се неће десити, ове песме показују да тај и такав Видовдан ипак постоји. Постоји као огледало оног правог, косовског Видовдана. Време ће показати да су и песнички и историјски тренуци који и дан данас обележавају судбину његовог национа Косовска битка и Сарајевски атентат.

Павле Исакович у *Другој књизи Сеоба*, слично лирском субјекту у „Видовданским песмама”, носи слику појединца у ратном метежу који једину сигурност види у војној професији где се у свом пуку „осећа(м) као усред неке моје фамилије” (Црњански 1983: 178). Војник без војске, са свешћу о несвршеној борби оживљен у његовом лику, у великој мери почива на искуству самог Црњанског. Меланхолична слика повратка из рата која се јавља у „Прологу”, већ у првом стиху открива да је војник који се враћа из рата заправо познати антички херој, Одисеј, чије је име постало симбол за лутање после рата. Истовремено, песма представља језгровиту поетску срж новог књижевног програма који ће *Лирика Итаке* изнедрити: „судбина ми је стара / а стихови мало нови.” Док нови стихови најављују преврат у поезији, синтагма *стара судбина* је још једна, лексичка, асоцијација на Одисејева путовања. У „Коментару уз Пролог” Црњански истиче да још увек сматра да је Одисеја „највећа поема човечанства а повратак из рата најтужнији доживљај човека” (Црњански 1983: 108). *Лирика Итаке* носи део опште импресије ратом као и утиске изазване послератном пустоши која је завладала Европом. Песме настају готово паралелно с Џојсовим *Улисом*, зато М. Ђурић, имајући у виду да није у питању тек још једно пуко позивање на класике, примећује: „Чини се да се код Црњанског не појављује само преобучен Одисеј, већ се, скоро истовремено са поетиком англосаксонског модернизма, и овде наговештава фамозна фигура Уликса” (Ђурић 2013: 191).

За разлику и од Одисеја и од Улиса, Павле је војник који нема где да се врати, његова домовина је нестала, остало је сазнање да је више не може наћи. Његово лутање зато открива жељу за повратком у прошлост, ону исту прошлост на коју *Лирика Итаке* упозорава. Као интерпретација историје, и песме и роман сведоче да сенка прошлости не може осветлити садашњост, напротив: митска, лажна слика прошлости може садашњост учинити мутном и нејасном. Зато Г. Радоњић траг Одисеја у Павлу Исаковичу не види као слику јунака-повратника, учесника у рату, већ као пуког сведока ратних догађаја (Радоњић 2013: 136). Снажна паралела с Хомеровим јунаком ипак постоји, Павле је Одисеј који невољно одлази у рат, јер не ратује против непријатеља своје земље; такође, он је фигура која у рату остварује завидне успехе, и на крају, евоцира слику јунака који се враћа из рата тражећи своју метафизичку домовину. Поред ових одлика, код Црњанског се препознаје још једна карактеристика античког Одисеја: у Киклоповој пећини, он је, да би се спасао, одабрао да буде Нико. „Одисеј

јесте нико све док не успостави нарушени поредак. Као што Хомеров јунак треба да се врати на Итаку да би поново задобио свој идентитет, тако код Црњанског пјесник треба да, након цјелокупног искуства, идентитет поново дефинише” (Радоњић 2013: 135). Док се песничко тј. лирско ја бори са демонима прошлости у настојању да формира нови идентитет, Павле се, препуштен догађајима, до краја романа остварује као „нико” и у личној и националној историји. Сви напори да означи своје постојање пропадају. Негде је крив „случај комедијант”, негде се може окривити Павлова вера у поредак и правичност, али је резултат да Павле не оставља никаквог трага за собом. Пошто изгуби жену и дете он упорно и доследно одбија да се ожени други пут. У Русији не проналази нову Србију, како је прижељкивао, већ туђу и непознату земљу. Лирска, измаштана мисија о пријему код царице пропада, штавише, Павле бива исмејан пред лажном краљицом и замало не изгуби главу. Игром „случаја комедијанта”, за само један дан мимоилази се са „женом крупних зелених очију и трепавица боје пепела”, која би могла да буде потенцијални спас и нада за Исаковича, али он и тога бива лишен и одлази да испуни своју судбину као „нико”, односно као један од српских хусара који су живот оставили у руским степама. Ова последња игра усуда „представља најубедљивију потврду идеје о бесмислености и узалудности човековог живљења” (Милошевић 1970: 157). Црњански зато Јоку Стану Дрекову позива да се још једном, као привиђење појави на крају књиге, као подсећање да је и ту, у Русији, (као и раније у Аустрији) све могло да буде другачије.

У *Лирици Итаке* Црњански преноси још једно лично искуство, које је присутно у *Другој књизи Сеоба*, *Роману о Лондону* и *Код Хиперборејаца*, а то је сазнање да се прошлост не може вратити. Кулминацију овог расположења изазива мисао настала за време рата, у Опатији. Ту је Црњански, неочекивано, у излогу књижаре угледао књигу мађарске песникиње Табори Приске, коју је непосредно по избијању рата сусрео у возу, када је поштујући ратну команду из Коморана кренуо за Беч. Сусрет с књигом и неизвесност поновног сусрета с песникињом, наводе га да закључи: „Прошлост и садашњост трче као два кловна, паралелно, али се више никад састати неће” (Црњански 1983: 168).

Павле своју прошлост носи са собом и несвестан поуке из *Лирике Итаке*, покушава да је оживи. Кроз жељу да спасе српски национ, он васкрсава изгубљено Косово. Оно што његови напори доносе ближе је стиховима „Химне” из *Лирике Итаке* него подвигу митског хероја:

*Завејаше горе мећаве снега
Несташе шуме, брда и стене.
Ни мајке ни дома не има досмо,
селисмо нашу крв.*

(Црњански 1983: 15)

Павлова окренутост прошлости не огледа се само у колективној представи војника који жели да се бори увек и само против Турака, она је потпуна и сасвим прожима његову личност. Из овог порива он васкрсава умрлу жену и у стању је да је воли тек пошто је и сама постала део онога што је минуло. Наизглед, он није у стању да живи ако нису остварени аманети из прошлости: национални – који се огледа у спасу Србије и ослобађању од Турака, и лични – препознат у жељи да покаже жени да ју је волео. Црњански такође показује да Исакович, заправо, не робује историји, заветима или љубави, већ својој помућеној свести. У личној историји ратовања, он није војевао ниједну битку против Турака², док је жени, сазнајемо из присећања и снова, показивао довољно наклоности за њеног живота. Веза с далеким, прошлим и мртвим светом није резултат спољних околности, већ се налази у њему самом. Он није окренут прошлости због онога што је у њој изгубио, већ себе види као њен део, као претходницу која тој прошлости треба да врати живот. Док паралелно корача у прошлости и садашњости, Павле се налази у свету у коме је и сам Црњански боравио у периоду од *Лирике Итаке* до *Друге књиге Сеоба*. Оно што је у „Видовданским песмама” порушио, Црњански чини се, у *Другој књизи Сеоба* поново подиже. Традиција је, међутим, и овде иронично окрњена јер је поверена Павлу Исаковичу, носиоцу идеје праведности донкихотовског типа. Иако је полемички и бунтовни тон из „Видовданских песама” утихнуо, овде је, осим статуса војника, целокупна личност капетана Исаковича као чувара српске традиције проблематична управо у области резоновања ствари, што ће се дефинисати кроз ознаку „melancholia” на његовим војним актима. Црњански не пропушта прилику да великим словима, опонашајући Витковича, напише да Павле пати од меланхолије (Црњански 1983б: 415), гурнувши тако несрећног Исаковича међу занесењачке родољубивих, „империјалних” идеја јер је, како А. Петров примећује, Црњански „жесток критичар српске родољубиве поезије империјалне и утопијске оријентације” (Петров: 2013: 154)³. Павле

² Роман почиње описом Темишвара и насељавањем српских официра по попаљеним турским караулама (Црњански 1983а: 6). На више места ће се појавити подсећање на историјске прилике које говоре о завршетку рата између Аустрије и Турске, али и места где ће се показати да Исаковичи не разумеју политичке прилике тог времена, ни ратове у којима су се нашли: „У то време, средином XVIII века, кад су турски ратови недавно били завршени, Исток је био одгурнут, далеко, од Беча. Турска је, у аустријске земље – и у Европу – гледала још само са једног прозора, откуд се у даљину види, са тврђаве београдског града, Калемегдана” (Црњански 1983а:272). (...) „У њиховом незнању, та земља је била, свуд, сербска, њина, а пружала се далеко, бескрајно” (Црњански 1983б: 394).

³ А. Петров сматра да је у српској поезији Првог светског рата доминантни ток имала родољубива поезија империјалног и утопијског духа. „Међу европским државама које су несумњиво играле главну улогу у Првом светском рату само Србија, за разлику од Аустроугарске, Немачке, Русије, Француске и Енглеске, није била империја. А ипак је само у српском песништву родољубива, или патриотска поезија, и то у стваралаштву песника

Исакович, као војник српске војске, наставља Косовски бој. Рат може да се заврши за државе и владаре, али не и за војника. Павле себе види искључиво као носиоца косовске традиције и идеје повратка Српског царства, зато његова мисија не може бити окончана. Поред свих настојања, његове намере се не могу оправдати разумом. Понекад га околности, као на пример да су борбе које води далеко и од Србије и од Турске, а понекад одлука да оде у Русију, показују у светлу различитим од оног у којем он самог себе види, чинећи га тако „сметењаком свог времена“. У истом контексту се мора сагледати и његов однос према мртвој жени. То што превиђа да је Косово изгубљено пре пет векова и да је жена већ годину дана мртва, удаљава Исаковича од чврстог Одисејевог карактера и чини да његова лутања све више изгледају као борба с ветрењачама.

Зар не види како је пролеће лепо, дан леп; зар не види да има лепих жена на свету? Што се не ожени, па дође у Будим, у лепо и весело друштво? Могли би трговати. Брзо би се обогатио. Зашто прича све о Косову? Што спомиње цара Лазу? Чему та јадиковка о оном што је давно прошло? Зар не види да се неки чудан светац направио? А уобразио да је на њему остануло царство. Из свога детињства, каже, и он се сећа, тако, да га је отац кљукао, причама о Акилу, и греческим јунацима, али он је све то давно заборавио. Све му је то смешно. Треба живети. Треба децу изродити. Треба живети весело.

(Црњански 1983а: 120)

Павлу Исаковичу на овом месту говори Трандафил, али је прича о цару Лази, Косову и женидби, односно удоваштву Павла Исаковича, лајтмотив његове судбине. Одричање од традиционалних вредности, значило би корениту промену у Павловој личности што с аспекта нарације не може да се догоди. Оно што су у „Видовданским песмама“ револт и бунт, у *Другој књизи Сеоба* су заблуда и страдање. Павле Исакович је управо онакав какав је роману потребан.

„Ми сад знамо шта је, после, са Исаковичем, у Росији, било, како се у Росији провео, и како је завршио. То је чудновата и невероватна прича. Дан, када је из Токаја пошао, његов рођак бележи – по старом календару – као дан мученика Аверкија, а то је био 22. октобар године 1752. Папезници су тај дан светковали, у Неоплатенси, као дан неког Светог Карла Боромејског, кога – као и Аверкија – нико није знао. И за једне, и друге, то је био петак. Уочи тога дана, у Токају, Месеџ је био пун. Исакович је тог дана био поранио и кренуо у зору“.

(Црњански 1983б: 169)

првога реда, имала готово статус канона, а концепт империје и утопијски жанр давали су тој поезији значајно обележје” (Петров 2013: 153; Петров 1997: 161–174).

Ако не раније, онда код Трифуновог и Павеловог' одласка у Русију постаје јасно да Црњански не пише *Другу књигу Сеоба* да би описао један део српске историје, већ да опише порив да се оде, против ког се уздиже свако разумно објашњење, али који је неопходан оном непознатом делу човековог бића сазданог од жеље за променом тј. сеобама.

„Многи су, између Темишвара и Дукље, остајали, заувек, уз пут, у неком сеоском гробљу, да се одморе и мирно одспавају. А још више их је остало, после, између Дукље и Кијева, у снегу. Сав тај пролаз, који је трајао већ трећу годину, био је нешто, уму људском неразумљиво“.

(Црњански 1983б: 142)

Идеја сеоба закупила је Црњанског пре него што ће се и сам обрести као исељеник, прогнан из отаџбине и као песник, жив сахрањен. То нешто, „уму људском неразумљиво“ он је носио у себи и доживљавао изнова, сећајући се предака. У „Коментарима“ откривамо портрет породице Црњански који несумњиво почива на сеобама, а тумачећи „Коментаре“ сам писац говори да они нису исто што и *Лирика Итаке* и да представљају живот који је довео до те поезије (Црњански 1992). Ништа друго није тако снажно утиснуло печат на његов *Weltanschauung* као „вечност сеоба“. У *Лирици Итаке* он најављује смену у песничкој перцепцији стварности. У *Другој књизи Сеоба* показује да је смена, односно сеоба, есенција постојања. У овој равни, видовданска традиција и косовски мит су формални показатељи његове идеје, изабрани као песников, односно пишчев афинитет и указују на припадање тој традицији и блискост с митом. И у песничком и у прозном делу имамо двоструки (страдалнички и рушилачки) однос према традиционалним вредностима али и његово прожимање с бићем лирског субјекта а затим, идентично, и с главним јунаком у роману.

*Зидајте храм
бео ко манастир
Нек шеће по њему Месец сам
И плаче ноћ и мир.*

(Црњански 1983: 18)

„Гротеска“ има меланхоличну нит смирености и преданости, где је само ироничан тон показатељ револта. Другу страдалачку и рушилачку слику у песми чини приказ властеле, где су „царски двори“ исто што и „блудница рај“ (Црњански 1983: 29).

Исправност Исаковичеве намере да спасе национ појачава се урушавањем система вредности саговорника. Декаденција и разврат управљају онима који оспоравају традиционалне вредности Павла

Исаковича, што усмерава пажњу читаоца ка Павловој судбини и чини да се читалац определи за његов вредносни суд. Сви противници његове одлуке да оде у Русију су деградирани. Црњански даје опсежан увид у размере декаденције аустријске властеле и бечког двора Марије Терезије. Слика Беча у 18. веку, као огледало друштвених вредности ондашње Европе чини посебну целину у роману. Централна фигура у овој слици је Вајлдова *Саломе* која такође лебди изнад „Видовданских песама”. „Уметнике с краја 19. и с почетка 20. века, који и своје доба осећају као истрошено, болесно, предодређено за пропаст (...) посебно је привлачио управо тај судар раскоши и греха” (Раичевић 2021: 90). Отуда антитрадиционалистички став у „Видовданским песама”, (пример из „Војничке песме” дотиче и овај сегмент):

*Баш ништа ме за цркве душа не боли,
За силног цара дом
За грчке иконе полегуша голих
У робовском храму мом.*

(Црњански 1983: 29)

Тако да она која је у песамама, жена која нам „не треба кад цвета ни кад вене”, „срам у љубљеној жени”, „сузна, стидна Мадона”, „заклета невеста” (Црњански 1983: 17, 22, 21 и 25); у роману налази обличје у готово свим женским ликовима: грофици Монтенуово, Евдокији, а затим и Текли Божич; Трифуновој Кумрији, госпођи Фемки, Варвари (кроз наглашену наклоности према Павлу); и Варвари и Ани, кроз одлуке да упркос заклињању родитеља пођу у Русију.

Пошто већ крене пут Русије, Павле бива још једном, у сусрету с Вишњевским, изложен искушењу сличном оном пред којим је Саломе поклекнула. Издвојићемо два погледа, где су дата два потпуно супротна, готово сукобљена очекивања могућег сусрета с императорицом Јелисаветом:

Треба се трудити, мислио је, попети се још више, у рангу, до Двора. До императорице, око које се, као око краљице, у кошници, они, официри, ређају, и врве, у саћу, у меду, у сласти, пријатно.

(Црњански 1983б: 133)

Плитке тежње Вишњевског, из хедонистичких и углавном нечасних порива, виђао је Павле већ на аустријском двору. Очекујући да је руски двор друкчији, његови планови за сусрет с краљицом остају непомућени:

Желео је да га одведу императрици, да пред њом приклони колена, да је пољуби у руку и да јој каже, шта је све његов, сербски национ препатио. Па

да је замоли да се росијске трупе појаве у њиховој Црној Бари, или бар на путу у Сервију.

(Црњански 1983б: 182)

Павлова искрена вера у спас српског националног кроз беспоговорну жртву, може да се илуструје стиховима из „Оде вешалима” :

*Па кад је срце лудо тако
да више воли поштење
и све за чим је свет толико плако
но помије и корење.*

(Црњански 1983: 25)

Као што се у роману Павле Исаковић означава као меланхолик, у песми се показује став лирског субјекта према срцу које „више воли поштење ... но помије и корење” и оно се означава као „лудо”. И у једном и у другом случају, и у песми и у роману, вредносни суд се поништава и уступа место ономе што би могло метафорички да се подведе под „помије и корење” – више инстинктивно него разумом вођено понашање.

„Ода вешалима”, поред тога, има специфичну структуру, јер је именица из наслова *pluralia tantum*, због чега је песма написана у другом лицу множине (лирско ви). Лирски субјекат је свестан пропасти истине, морала и поштења и слави смрт и вешала. Павла међутим, не можемо изједначити с лирским субјектом, али примећујемо да он потпуно илуструје кратке, попут пасуса, издвојене изјаве у „Коментарима уз Оду вешалима”:

У Галицији сам видео рат.

У Бечу: како се једно царство и једна престоница распадају.

Беч је, већ у јесен 1915, био једна огромна јавна кућа.

(Црњански 1983: 154)

Павле је своје постојање изједначио с мисијом повратка српске земље, тако да он за себе никада ништа не тражи. Премда он на Русију гледа као на утопију која ће му донети спас и смирај, читалац ипак не добија јасну слику о Павловим намерама. Јер оно што он показује да жели је тек негација онога што је имао у Аустрији:

Желео је да оде некуд у Русију, где неће штети, опет, да га жене, и да, за њега, своје ћери, и сваста, удају. Да га оставе на миру и да га не питају, како је, без жене, удовцу. Њему је било добро.

(Црњански 1983б: 182)

Губитком војног статуса, нестаје Павлово егзистенцијално упориште, тако да спас који нуди руска православна империја, у којој није угрожен ни његов војни статус ни православна вера, доживљава као утопију. Доласком на руско тле, уследиће горко отржење јер се живот на руском двору нимало не разликује од оног у Бечу. Имаголошки се паралела прави у донекле еуфемистичком опису краљице Јелисавете која „воли игранке које трају до зоре (...) и да се облачи у костим мушки” (Црњански 1983б: 474, 475). Кроз деградацију владара и обесмишљавање ратовања, војник Павле, суочава се с бесмислом сеоба представљених кроз судбине појединаца. Закључак о њиховој неопходности као вечите смене у метафизичкој дефиницији на крају романа дат је ван Павлове свести и одвојен од његове судбине.

Подсетимо да *Друга књига Сеоба* исцрпно описује неповољан положај Срба у XVIII веку и страдање српске милиције у Мађарској по окончању рата између Турске и Аустрије, донекле правдајући окренутост миту колективним очајањем и представом о Новој Србији у далеким просторствима Русије. Док је војник у „Видовданским песмама” историјски освешћен и претпоставља нову перспективу националне прошлости која за упориште има садашњост (пример из „Наше елегije”):

Нећемо ни победу ни сјај.

(...)

Ми више томе не верујемо,

Нити ишта на свету поштујемо.

(...)

проклета победа и одушевљење.

Да живи мржња смрт презрење.

(Црњански 1983: 20)

Војник Исакович, у *Другој књизи Сеоба* није свестан политичког тренутка у коме се нашао. Он прати мисао Црњанског из „Оклеветаног рата”: „Вековима у нашем народу ратнички елемент био је најбољи и он је и данас, на целој територији где су били Турци не само најздравији, најотпорнији, него и најморалнији и највише саблажњен”⁴ (Црњански

⁴ Однос Црњанског према сопственим делима, поезији, прози и есејима, прати динамику његових ставова, рекло би се и њихову смену, међутим озбиљније студије показују да је Црњански увек остајао доследан свом идејном пантеону, а да је ставове мењао као реакцију на интерпретирање мотива које и сам користи. О овоме сведочи и његов текст „Оклеветани рат” објављен у *Времену* 1934. године, који је био предмет полемике са Крлежом где је управо интерпретирани став формиран као реакција на појаве и стање у друштву, а не идеја која је покренула песме видовданског циклуса. (В. Ломпар 2019, Раичевић 2021, Опачић 2013: 448 и Пијановић 2013: 117–120). „Оклеветани рат” из *Времена*, Крлежина реакција у листу *Данас* и одговор Црњанског обједињени су у часопису *Траг*, мај 2005. Година 1, свеска 2. Врбас: 2005.

2005). Таква приврженост рату повезана је с неразумевањем других и другачијих представа рата и интереса оних који о рату одлучују. Зато у роману такве информације припадају свезнајућем приповедачу, а дају се кроз фокус Марије Терезије, на пример (или сличних историјских актера), али на начин на који би их Павле Исакович интерпретирао уколико би био у стању да их разуме и прихвати.

Међутим, ако је сад аустријска императрица могла, мирно, да спава, са сликом полумесеца, не више код Беча, него још само изнад Босфора, где се још сјао и светлуцао на мирној, морској, површини, она ипак није могла мирно да заспи. Прајски краљ, Фридрих II, кога је Марија Терезија сматрала за чудовиште у људском облику, постао је био њен смртни непријатељ. Она га је видела и у сну, у његовој, црној, прајској, униформи, са францеским трикорном, на глави, како је гледа својим страшним, лудачким, великим очима, које су биле јасно плаве.

(Црњански 1983а: 273)

И песме и роман почивају на новом, специфичном сагледавању историје и обесмишљавању њених правила кроз судбине оних који историјске догађаје носе на својим плећима. На пример,

За Петра Исаковича само је ратник био цео човек.

(...)

За Павла Исаковича, губитак коњице, њихових застава, цркава, укрепљених места, били су као поновно усековање цара Лазара.

(Црњански 1983б: 394).

Ове одреднице Петра и Павла Исаковича дефинисане су у слици колективног страдања у почетним и завршним стиховима „Дитирамба” из „Видовданских песама”:

Столећа те дигла разапетог.

О роде благословен бол.

(...)

Клекнеш ли животу понизна лица

нисам више твој син.

(Црњански 1983: 28)

У овој равни препознају се истински хероји, они који су задужили српски народ (подједнако као и они из прослављене, феудалне прошлости) и који заслужују „Видовдански храм”⁵. Гаврило Принцип

⁵ „Наслов циклуса, у ужем смислу, треба читати као потребу Црњанског да својим песмама изгради Видовдански храм раји, насупротив Мештровићевом скулпторском Видовданском храму власти” (Чолак 2013: 417, в. Црњански 1983).

и Павле Исакович постају подједнако живи и подједнако имагинарни јунаци у интерпретацији Црњанског. Они су усамљени појединци и упркос препознатој свести о ономе што је исправно осуђени на пропаст, а њихова жртва на заборав. Њихове судбине, спадају под универзални исказ да је то што се њима дешава „људском уму несхватљиво.”⁶ Оно што их спречава да се на прави начин идентификују са самом идејом, уједно је клица живота која их тера да забораве ратове и смрт и да се окрену вери у боље сутра.

А ко нас воли, нек воли камен голи.

Нек пољуби мржњу и мртве.

Ископане очи, вино што се точи,

У славу убиства и жртве.

(Црњански 1983: 26)

Оно што се у „Прологу”, „Оди вешалима”, „Војничкој песми”, „Нашој елегији” и „Робовима” појављује као раскид с традицијом, кулминираће у „Спомену Принципу” као позив на успостављање новог поретка у коме се признаје тренутно страдање и вреднује садашња жртва. „У тим песмама видовданска етика и идеологија виђене су (...) духовним оком нихилисте и анархисте, негатора и бунтовника (...) Ова песма, посматрана унутар циклуса којем припада, најпре показује како се меланхолични апатрид преобразио у социјалног и националног бунтовника” (Пијановић 2013: 113, 115).

„Спомен Принципу” је најчешће цитирана песма у којој је најјезгровитије сажет револт према традицији. Управо ће се стихови из ове песме у другачијој форми у највећој мери појавити у *Другој књизи Сеоба* јер их ствара иста покретачка мисао.

А сунцу и манастирима угушите пој.

Кадифе и свиле нек нестане драж.

Јаук и гробље је народ мој.

А сјајна прошлост је лаж.

(Црњански 1983: 26)

„Спомен Принципу” Црњански објављује у Књижевном југу бр. 13. 1918. године поводом петогодишњице Сарајевског атентата. „Црњански започиње свој програмски рат с генерацијама предратних песника модерне, износећи нова поетска начела најдиректније у текстовима „Објашњење Суматре” 1920. и „За слободни стих” 1922.” (Раичевић 2021: 127). Г. Раичевић ову песму препознаје као најбољи пример његовог

⁶ О улози универзалног исказа у *Другој књизи Сеоба* види: Н. Милошевић 1970. *Роман Милоша Црњанског*, Београд: СКЗ.

„програмског, манифестног виђења нове патриотске лирике” (Раичевић 2021: 126).

Патриотизам се у *Лирици Итаке* негира на лексичком и семантичком пољу; у *Другој књизи Сеоба* јунак, вођен идејом части и правде, поништава самог себе, тако да овде имамо инверзију јунака и идеје, где се идеја нихилистички односи према јунаку. Идеја о свету као смени рађања и умирања, онога што Павле *a priori* одбацује, побеђује његову веру у идеал нације и поништава га на метафизичком плану.

Осећај бесмисла који рат и страдање изазивају, појачава се над привидним забором који је неопходан да би се живот наставио. Црњански спада у ред оних који не могу да се отму снази утисака из рата, он не препознаје максимум „све ће добро бити” као залог живота, као услов да се живот настави. Овај сегмент недостаје „Видовданским песмама”. Лишене смираја смрти, оне носе живу, пулсирајућу емоцију у којој песник изједначава „мајку, освету и крв” (Црњански 1983: 33). Смрт је у њима смисао док је човек, војник, син и поданик – оруђе. Деценијама касније, у запису „Као коментар” где се већ у наслову ограђује и од биографског и од литерарног приступа, кроз опис својих Иланчана које описује с нежношћу и топлином, он слика преплитање живота и смрти, весеље које се као палимпсест јавља после великих криза и страдања. Он не дели радост суграђана и чуди се смелој победи живота и лакоћи прихватања смрти, коју доживљава као онтолошку пранеправду.

„Сви ти моји земљаци, Иланчани, мирни су, расположени добро, и миришу на кожух. Не туже се, не јадају, и нису нимало меланхолични. И крај толиких који се никад више неће вратити, коло игра сваки дан у парку. Путници ме питају: шта сам се толико смрзнуо? Веле, да изиђем, међ свет, све ће добро бити”

(Црњански 1983: 188)

Закључак

Места у којима се косовска традиција у роману и у песмама појављује и њена функција у радњи, показују да Црњански оживљава крупне теме српске историје и традиције како би нам саопштио нешто ново. Видовдан, Косовски бој, цара Лазара и њихову улогу у друштву, сагледава другачије од традиционалних форми приказује их у различитим, понекад и супротним идејним контекстима. У одговору на питање о намери Црњанског да у *Лирици Итаке* направи паралелу између косовске традиције и управо завршеног рата, закључујемо да она из ауторове перспективе није полемичке, већ компаративне природе. Определивши се за Принципов Видовдан, он доноси ново тумачење традиције, али отвара полемику коју је створила подељена реакција читалаца. Она настаје између оних

који његово виђење одобравају и оних који га се гнушају. Наравно, сам Црњански није неутралан посматрач, иако се у тренутку када се нижу прикази о његовој збирци налази у Паризу. Иако је узбуркао књижевни свет и скренуо пажњу на своје песме, он не руши стари мит да би га унизио и умањило му вредност (што ће показати у „Оклеветаном рату“), већ себи задаје јасне циљеве: међу првима је жеља да покаже значај Принциповог чина. Зато ставља знак једнакости између косовског и сарајевског Видовдана, али се лично опредељује за овај други, савремени, Принципов; не зато што *рита* и *раја* није гинула на Косову пољу (напротив, он зна и говори да јесте), већ зато што је српска властела то заборавила, величајући само, како то историја налаже, владаре и властелине. Црњанског боли универзална, општа, људска неправда коју овде препознаје у фаворизовању митске традиције у односу на националну историју. У *Лирици Итаке* он спаја Косово, Видовдан и Принципа како би истакао значај и бесмисао појединачне жртве. У романима се неразумевање правих вредности и закулисних радњи историје суптилно приказује кроз комплексну психологију јунака, њихова виђења и судове. Основна нит, осећај неправде и свест о неједнакости простире се од класне неправде и социјалне разлике које видимо у *Лирици Итаке*, до метафизичког питања судбинског пута сваке јединке засебно, која се нужно губи у мноштву, у смени рађања и умирања. Овом идејом је најдубље прожета личност Милоша Црњанског. Тек након идеје о неправди долази свест о национу, где су промишљања о неправди нашла плодно тле у његовој литератури: прво, у скоро митском предању о страдању и жртви зарад вишег циља, а затим (као последица непосредног ратног искуства), у сликању појединца као страдалника – жртве судбине тј. „случаја комедијанта“. У сликању игре случаја, његови романескни јунаци оживљавају крилатицу из „Коментара“: „У великим, историјским, тренуцима, судбина додели свакоме улогу, и не пита;“ која прати биографски податак да је у тренутку док је „сиромас Принцип“ мењао ток историје и „са неба скинуо“ Ерцхерцога Франца Фердинанда, он, Црњански, пеглао свој фрак припремајући се за Видовдански бал, „*који се никада неће одржати*“ (Црњански 1983: 133).

„Видовданске песме“ настале су, без сумње, у младалачком заносу, с нескривеном авангардном реториком и под непосредном импресијом Великог рата. *Друга књига Сеоба* написана је у Лондону где је Црњански као изгнаник боравио не знајући да ли ће икада моћи да се врати у отаџбину, свестан да је и земља из које је отишао, поред још једног рата претрпела корените промене друштвеног система. Павле Исакович, главни јунак *Друге књиге Сеоба*, производ је управо те мисаоне нити, формиране кроз свест о бесмислу живота, кроз губитак личног и националног идентитета и немоћи да се било шта промени. Његов лик се, како кроз појединачне песме, тако и кроз целокупан циклус, назире у „Видовданским песмама“ јер

се он препознаје као чувар наслеђеног косовског мита о пропасти Српског царства на Косову пољу. У том сегменту специфичног односа према миту и традицији, препознајемо везу *Друге књиге Сеоба* с „Видовданским песмама”.

Павле Исакович и лирски субјекат из „Видовданских песама” су две стране једног истог лица. Прва је она жива, пулсирајућа, приморана да дела, свесна последица, уплашена и *луда* коју налазимо у поезији, док је друга мрачна, меланхолична, унутрашња, суочена с несрећом која наступа после великих историјских догађаја, обележена националним пропадањем и личном дезоријентацијом. Револт у песмама из прве збирке Милоша Црњанског најављује разочарење и безнађе у коме се, скоро педесет година касније, главни јунак *Друге књиге Сеоба* налази. Његов пут у Русију је зато још један одлазак на Косово поље и још један пораз, јер сећање на страдање може да донесе славу, али само с горким укусом крви и пораза. Прошлост се не може вратити, поготово се грешке из прошлости не могу исправити. Прошлост је увек завршена категорија, како за незнатне људске животе тако и за целокупне народе. Отуда је Павлова љубав према мртвој Катинки изједначена с тежњом национа да се врати свето, изгубљено царство. Павлово лутање између јаве и сна истоветно је српском егзодусу у празне степе Русије. Павле сâм, сличан је сужњу, оном чије се име састоји од „архангела и принца”, али тек пошто изврши чин који ће одредити судбину европског континента.

Поред снажне усмерености једног дела на друго и бројних, „Видовданске песме” се ни у имаголошкој ни у идејној равни не могу изједначити с *Другом књигом Сеоба*. Што се не може узети као недостатак, већ показатељ вредности појединачних дела. Иако Павле не поседује решеност коју је Принцип имао, њега управо неодлучност, немоћ и незнање чине самосталним карактером романа, а не производом аутоцитата песничке слике.

Литература

- Делић 2013: Јован Делић, Природа и (ауто)поетичка функција Црњанских коментара у: *Милош Црњански : Поезија и коментари*. Ур. Д. Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност : Филолошки факултет. Нови Сад: Матица српска.
- Ђурић 2013: Мина Ђурић, Фигура Уликса у поезији и поетици Милоша Црњанског: *Милош Црњански : Поезија и коментари*. Ур. Д. Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност : Филолошки факултет. Нови Сад: Матица српска.
- Ломпар 2019: Мило Ломпар, *Црњански – биографија једног сећања*, Нови Сад: Православна реч.
- Манојловић 1920: Тодор Манојловић, Лирика Итаке г-дина Милоша Црњанског. *Дан : часопис за литературу и културне проблеме 1919/1920*, 20. март 1920. Београд.
- Милошевић 1970: Никола Милошевић, *Роман Милоша Црњанског*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Пијановић 2013: Петар Пијановић, Поетика и идеологија *Видовданских песама* Милоша Црњанског: *Милош Црњански : Поезија и коментари*. Ур. Д. Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност : Филолошки факултет. Нови Сад: Матица српска.
- Радоњић 2013: Горан Радоњић, Поезија Црњанског и традиција: *Милош Црњански : Поезија и коментари*. Ур. Д. Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност : Филолошки факултет. Нови Сад: Матица српска.
- Раичевић 2021: Горана Раичевић, *Агон и меланхолија : Живот и дело Милоша Црњанског*, Нови Сад: Академска књига.
- Петров 2013: Александар Петров, Лирика Итаке и европска и српска поезија Првог светског рата, у: *Милош Црњански : Поезија и коментари*. Ур. Д. Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност : Филолошки факултет. Нови Сад: Матица српска.

Часописи:

- Траг часопис за књижевност, уметност и културу* година 1 свеска 2; мај 2005. Врбас.

Извори:

- Црњански 1983: Милош Црњански, *Песме*, Београд: Нолит.
- Црњански 1983а: Милош Црњански, *Друга књига Сеоба* Први део, Београд: Нолит.
- Црњански 1983а: Милош Црњански, *Друга књига Сеоба* Други део, Београд: Нолит.
- Црњански 1992: Милош Црњански, *Испунио сам своју судбину*, књига интервјуа и разговора, приредио Зоран Аврамовић, Београд: БИГЗ, СКЗ, Народна књига.

**POETICS OF THE *VIDOVDAN POEMS*
IN *DRUGA KNJIGA SEOBA* BY MILOŠ CRNJANSKI**

S u m m a r y

Miloš Crnjanski wrote Vidovdanske pesme with youthful enthusiasm, with avant-garde rhetoric and under the immediate impression of the Great War. *Druga knjiga Seoba*, was written in London, where Crnjanski lived as an exile, not knowing if he would ever be able to return to his homeland, which had undergone radical changes in the social system. Pavle Isaković, the main character of the *Druga knjiga Seoba*, were made of that thread of thought, formed through the awareness of the meaninglessness of life and the impotence to change anything. His character, both through individual songs in *Lirika Itaque* and through the entire cycle, of the *Vidovdan Poems* can be seen completely because he is recognized as the guardian of the inherited myth of fallen Kosovo and historically collapse of the Serbian empire in the Kosovo field. In the specific relationship to myth and tradition, we recognize the connection of the *Druga knjiga Seoba* with the *Vidovdan Poems*. Crnjanski uses the powerful Kosovo metaphor to draw attention to the new sorrow of the just-ended war that strongly shaped his character. *Druga knjiga Seoba* rests on several historical images, interwoven, universal, well-known, which are still recognized as Crnjanski's creations, inseparable from the author who gave each one a specific task and each one brings its own story. This paper presents ideas and images related to the poems in Miloš Crnjanski's first poem book.

Key words: Vidovdan's poems, Druga knjiga Seoba, myth, tradition.